

Світлана Баханова

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
1917–1922 РР. У СУЧАСНИХ
ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ
ІЗ ПРОПЕДЕВТИЧНОГО КУРСУ ІСТОРІЇ

У статті на основі аналізу шкільних підручників для 5 класу 1991–2010 рр. видання висвітлюються позиції авторів підручників щодо характеристики УНР доби УЦР, Української держави П. Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР, УСРР та їх еволюція протягом зазначеного часу.

Ключові слова: шкільний підручник історії, УНР, Українська держава, Директорія, ЗУНР, УСРР.

Bakhanova S. Representation of state-building process of Ukrainian of 1917–1922 years in modern textbooks for propaedeutic course of history. In the article, based on analysis of school textbooks for 5th class, edition of 1991 – 2010 years highlights the position of the authors of textbooks on the characteristics of the UPR period of UCR, the Ukrainian state P.Skoropadskogo, UNR period of the Directory, ZUNR, USSR and their evolution during this time.

Keywords: school History textbook, regional History textbook, UPR, Ukrainian state of P. Skoropadsky, UPR of the period of Directory, WUPR, USSR.

Основною умовою розвитку сучасної української історіографії є розширення проблематики досліджень і, відповідно,

джерельної бази. З кінця ХХ ст. в історичній науці склалася ситуація, сутність якої полягає в тому, що нові концептуальні підходи виникають через потреби у творенні вузівської та шкільної навчальної літератури. У той час, коли українська історична наука зосередилася на дослідженні так званих «білих плям» (в тому числі й проблеми історії Української революції 1917–1921 рр.), шкільна історична освіта потребувала системного підходу і вивчення всіх складових історичного процесу, змушуючи істориків давати відповіді на різні проблеми української історії, аби забезпечити повноту зображення історичного процесу. Тому історіографічний аналіз шкільних підручників з історії дає змогу визначити основні тенденції історичної науки, а також ступінь розробленості ключових проблем і окреслити перспективні шляхи вирішення дискусійних питань як у самій історичній науці, так і змісту шкільної історії.

Проблема висвітлення процесу українського державотворення в сучасних шкільних підручниках знайшла своє відображення у роботах, присвячених шкільному підручнику як специфічному історіографічному джерелу (в російській історіографії Т. Володіна, О. Орловський, Н. Поваляєва, О. Крючкова, О. Фукс, М. Шабельников, в українській – І. Гирич, Я. Грицак, Г. Касьянов, Л. Зашкільняк, О. Удод, Н. Яковенко та ін.); дидактичним аспектам подання історичного матеріалу у підручнику (К. Баханов, І. Гирич, Н. Гупан, В. Мисан, О. Пометун.); аналізу висвітлення окремих тем і ракурсів шкільних підручників (Н. Гончаренко, М. Кушнар'юв, М. Мудрий, В. Середа, Ю. Шаповал, Н. Яковенко та ін.); висвітленню у підручниках подій і явищ, які хронологічно і тематично пов'язані з предметом дослідження (С. Литвин, О. Дубас, К. Стецевич, О. Радзівіл).

Метою даної статті є простежити еволюцію поглядів на процес українського державотворення у 1917–1922 рр. у сучасних шкільних підручниках для учнів 5 класу.

Перший пробний підручник «Оповідання з історії України» для 5 класу (автор О. Кучерук, редактор С. Кульчицький) з'явився у 1992 р. [7]. У ньому автор намагався

втиснути у межі оповідань (§ 39–49) основні тези програми для десятого класу, внаслідок чого книга виявилася занадто заполітизованою [14, с. 76]. Наступного року вийшло 2-е видання цього підручника, більш привабливе за рахунок ілюстрацій і карт, збільшення шрифту, покращання якості паперу, але з майже незмінним текстом [8]. У Рівному 1992 р. було видано «Оповідання з історії України, рідного краю» В. Мисана, які дуже побіжно торкалися моделей української державності, головним чином, УНР та окремих сторінок радянської України [11]. Три роки по тому цей підручник, значно методично опрацьований, побачив світ у видавництві «Гене́за», а ще через два роки вийшло його друге видання. Концептуально ж зміст підручника не змінився [10; 12].

Аби певною мірою компенсувати недоліки перших підручників, надати можливість учням ознайомитися з більш адаптованими до їхнього віку матеріалами, на замовлення Міністерства освіти України у 1993 р. було здійснено видання «Історії України з малюнками для школи й родини» Д. Дорошенка (написану у 20-х рр. ХХ ст., останнє видання – Нью-Йорк, 1957). Наступного року І. Гриценко та М. Карабанов здійснили спробу переробити, доопрацювати нариси з історії України А. Лотоцького, додавши до них розділи «Українська держава. 1917–1920 рр.», «Україна в роки безправ'я. Боротьба за волю. Драма 30-х рр.», «Незалежність», і створити сучасний навчальний посібник, який отримав назву «Гомін віків» [5].

У 1999 р. до шкіл потрапив новий підручник для 5 класу «Вступ до історії України» В. Власова, О. Данилевської [4], який замінив складний для п'ятикласників підручник О. Кучерука, і два роки по тому було перевидано у «Гене́зі» [3]. Автори у зальних рисах чітко окреслили лінію державотворчих процесів: «Коли в 1917 р. у Петербурзі було повалено самодержавство, українські партії утворили Українську Центральну Раду, яка прагнула відродження Української держави. Незабаром на Сході і Заході постали дві республіки: Українська Народна Республіка зі столицею в Києві та Західноукраїнська Народна Республіка із центром у Львові, які 22 січня 1919 р. об'єдналися в єдину

державу УНР. Проте існувала вона вже недовго. У жовтні 1917 р. владу в Росії захопили більшовики» [3, с. 209].

Нове видання підручника В. Мисана було здійснено у 2003 р. На відміну від попередніх видань, у цій книзі з'явилися ліхтарики, що пояснювали перебіг державотворення в Україні: «Українська Центральна Рада – перший національний орган державної влади України» – «Перший Універсал – заклик розбудувати нове життя» – «Проголошення Української Народної Республіки» – «намагання прийняти Конституцію УНР» – «створення уряду П. Скоропадського» – «Українська Радянська Соціалістична Республіка» – «утворення нової держави СРСР» – «мине зовсім небагато часу і всі народи зрозуміють, що сподівання виявилися марними» [9, с. 164–168].

Оскільки п'ятикласники стали першими, хто почав у 2005 р. вивчати історію за програмою 12-річної школи, то першими створювалися підручники зі «Вступу до історії України». Фактично це були пристосовані до нових вимог попередні підручники В. Мисана і В. Власова, О. Данилевської, які майже повністю зберегли свій основний текст про події першої половини ХХ ст. [13; 7]. У 2010 р. було підготовлено нове видання цих підручників, до яких внесено деякі редакційні правки, спрямовані, передусім, на формування неагресивного образу Росії. Через це було вилучено інформацію про події під Крутами, Українських січових стрільців, визвольну боротьбу УПА. Проте основні сюжети, пов'язані зі становленням української державності у новітній період та їх оцінки збереглися [15].

Українська Центральна Рада у підручниках з пропедевтичного курсу історії України тлумачиться як «революційна влада України», що отримала широке визнання у містах і селах України («надіслані з місць численні телеграми і листи») і підтримку війська (О. Кучерук) [7, с. 103]; «центр організації українського життя», який, навіть маючи підтримку війська, не відразу став «на позиції державної самостійності України» (І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький, 1994) [5, с. 148]; початок «будівництва нового державного життя», «мала стати державним органом України», а її політика була підтримана «мільйонами українців» (В. Мисан) [10, с. 111]. Крім того, О. Кучерук

наголошує на широкій соціальній базі УЦР («представники селян, службовців, військових, робітників» та її національній спрямованості («вважали, що Україна має бути незалежною державою») [8, с. 167]; згадує утворення Генерального Секретаріату як уряду України, затвердження державних символів, прийняття I, III і IV Універсалів з притиском на проголошення незалежності останнім («відродилась українська незалежна держава» і «незалежність, самостійність України, відокремлення її від Росії» [7, с. 169, 171; 5, с. 150]).

У перших виданнях підручника В. Мисана (1995) та у посібнику «Гомін віків» наводився невеличкий сюжет про засідання УЦР 29 квітня 1918 р., «щоб прийняти Конституцію Української Народної Республіки й обрати Михайла Грушевського президентом УНР» [10, с. 114; 12, с. 171], однак у подальших виданнях (2003, 2006) про обрання президента вже не йшлося. Стисло підручники повідомляють про створення української армії та її слабку боєздатність: «не мало сили протистояти чисельнішому більшовицькому» війську (О. Кучерук) [8, с. 171]; «українська армія лише формувалася, їй не вистачало як командирів, так і солдат», «молода українська армія... була безсилою перед більшовицькими загонами» (В. Мисан) [9, с. 167; 13, с. 145]. І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький пов'язують формування війська з пробудженням національної свідомості українців-воїнів [5, с. 148].

Причини поразки УЦР пояснювалися здебільшого спротивом з боку як російських більшовиків, так і усіх прихильників єдиної і неподільної Росії (О. Кучерук) [8, с. 103], складністю моменту («з самого початку опинилась в дуже скрутному становищі»), внутрішніми чинниками («відсутність армії не дозволила боронити проголошену самостійність», «не всі стали одностайно на захист свого уряду», «нездатність організувати життя української громади») (І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький) [5, с. 150, 152], незадоволенням населення її політикою (В. Мисан) [10, с. 113].

І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький підкреслюють значення УЦР («показала всьому світові, що є український

народ..., пробудила серед народу думку про необхідність мати свою національну державу»). В. Власов, О. Данилевська чітко простежують лінію державотворення доби Української революції, яку розпочала Центральна Рада: утворення УЦР – обрання Генерального Секретаріату як уряду – проголошення УНР у листопаді 1917 р. – утворення ЗУНР – проголошення злуки УНР і ЗУНР – «втримати незалежність за того періоду Україні не судилося» (В. Власов, О. Данилевська) [2, с. 159, 160; 1, с. 158, 159].

Дещо по-різному у підручниках висвітлюється Українська держава П. Скоропадського. В одній з перших навчальних книг з історії України для школи, написаній сподвижником гетьмана Д. Дорошенком, наголошувалося на досвідченості та вагомій ролі П. Скоропадського у політичному житті: «генерал української (давніше російської) служби», проголошував новий лад як тимчасовий до скликання українського сейму. До позитиву гетьманського правління віднесено: поміркована і обережна внутрішня політика, відновлення внутрішнього порядку і самоврядування, встановлення держбюджету і доброї української валюти; здобутки у розвиткові національної культури: відкриття двох університетів і «різноманітних установ культурного характеру»; прагнення приєднати етнографічно, історично й економічно прив'язані землі, встановити порозуміння з Росією й іншими країнами; формування армії, візит П. Скоропадського до Німеччини, внаслідок чого було досягнуто згоди німецького уряду передати чорноморський флот і не чинити перешкод у формуванні армії. Проголошення федеративного союзу з небільшовицькою Росією пояснюється прагненням урятувати українську державність в умовах негативного ставлення до влади соціалістичних кіл. Політика подавалася у контексті продовження політики УЦР [6, с. 212, 213].

Подібна характеристика гетьмана П. Скоропадського з неприхованим захопленням подано у підручнику І. Гриценка, М. Карабанова, А. Лотоцького: «Людина, що зробила відчайдушну спробу врятувати українську державність», «Центральна рада, потім Директорія не спромоглися зробити навіть десятої частини того, що було здійснено

П. Скоропадським», «гетьман намагався відновити правопорядок і скасувати соціалістичний експеримент» УЦР, було укладено мирний договір з Радянською Росією, яка визнала самостійність Української держави, визначено державні кордони, «гетьман уклав договір з Кримом, що став автономною частиною України», «гетьманщина обмінялася посольствами з 12 країн». Та як висновок: «за коротких сім з половиною місяців у надзвичайно складних умовах було здійснено багато корисного для розвитку України» [5, с. 153–155].

Постать П. Скоропадського яскраво вимальовується у підручниках для п'ятого класу, головним чином, через обмеженість інформації та спрощення оцінок. Тому автори демонструють різне бачення цієї історичної особи: «Німці допомогли прийти до влади», «сподівалися, буде слухнянішим за Центральну Раду», «його наказом землі на селі було повернуто панам», «рішення про приєднання України до Росії», «з німцями виїхав і Скоропадський» (О. Кучерук) [7, с. 107]; «Німці... поставили на чолі уряду П. Скоропадського», «чимало прагнув зробити, але все не вдавалося», «найбільший його успіх був пов'язаний з розбудовою культурного життя в Україні» (В. Мисан) [10, с. 114, 115; 12, с. 171; 9, с. 168; 13, с. 146]; Всеукраїнський хліборобський з'їзд проголосив Українську Державу на чолі з гетьманом П. Скоропадським, «він щиро сподівався, що зможе поліпшити життя народу», «за найкоротший час були досягнення... в царині української культури й освіти» (В. Власов, О. Данилевська) [3, с. 215; 2, с. 165].

УНР доби Директорії тлумачиться авторами підручників як Українська Народна Республіка (без згадки про Директорію), яка утворилася на території Східної України, що контролювалася Центральною Радою й у січні 1919 р. об'єдналася з ЗУНР у єдину незалежну державу (В. Мисан, В. Власов, О. Данилевська) [10, с. 115; 12, с. 172; 3, с. 209; 2, с. 160]; як відновлена УНР з новим урядом – Директорією на чолі з С. Петлюрою, яка у січні 1919 р. об'єдналася з ЗУНР, її владу визнавали майже на всій Україні, але вона виявилася німічною (О. Кучерук) [7, с. 108, 109; 8, с. 174, 175]; як продовження доби УЦР,

тому Директорія відновила закони УНР, скликала Трудовий конгрес, що визнав Директорію верховною владою УНР, зобов'язав продовжити боротьбу за самостійність України та затвердив Акт об'єднання українських земель в одну соборну державу УНР (І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький) [5, с. 158, 160]. Такі первинні уявлення учнів стають основою для подальшого ознайомлення з УНР доби Директорії як моделлю української державності.

ЗУНР згадується в усіх навчальних книгах з історії для п'ятого класу (О. Кучерук, В. Мисан, В. Власов, О. Данилевська) здебільшого у контексті злуки ЗУНР та УНР. О. Кучерук навіть наголошував на «сформуванні війська ЗУНР – УГА» [8, с. 173]. І. Гриценко, М. Карабанов, А. Лотоцький виокремили для ЗУНР цілий параграф, де йдеться про створення Української національної Ради, метою якої було «утворення Української держави на західноукраїнських землях», листопадове повстання у Львові, проголошення ЗУНР та створення уряду К. Левицького, організацію УГА, злуку ЗУНР та УНР, зміни у символіці держави [5, с. 155–157]. У посібнику Д. Дорошенка у невеличкому параграфі «Західноукраїнська Республіка» відводилося кілька речень про утворення Української Національної Ради на чолі з Є. Петрушевичем, яка взяла владу в Східній Галичині, подіям 1 листопада 1918 р. (оточення Львова українськими добровольцями, повстання поляків, бої на вулицях міста, відступ українців тощо) [6, с. 215].

Радянська форма державності тлумачиться у шкільних підручниках як єдина модель, що проіснувала з 1917 (1919) до 1991 р., але у її висвітленні існують певні відмінності. І. Гриценко, В. Карабанов, А. Лотоцький розглядали радянську владу як суворий окупаційний режим, який не мав нічого спільного з українською національною ідеєю. Автори зазначали, що від самого початку більшовики на словах виступали за волю народам, але «робили так, щоб позбавити Україну волі, прилучити її вже до більшовицької Росії», «Війну більшовики проводили від імені створеної у грудні в Харкові лялькової «Республіки Рад»», «Більшість українців розуміли, що це чужа влада. А тому до складу уряду цієї «республіки» ввійшло лише кілька

зрусифікованих українців»; «За договором 1921 р., що був укладений між Радянською Росією і Польщею, українські землі було поділено між цими державами»; «В Україні була встановлена радянська влада, яка, за словами Л. Троцького, трималася «в основному силою Москви, великоруських комуністів і Червоної армії»; «Більшовики дивились на Україну як на завойовану землю, як постачальницю хліба, вугілля, цукру»; «знищили мільйони кращих синів і дочок українського народу»; «в історії людства не було жахливішої влади» [5, с. 149–161].

О. Кучерук, на відміну від попередніх авторів, більше уваги приділяє радянській моделі державності та її еволюції, даючи їй, хоча й негативну, але більш стриману характеристику: «Проголошення у грудні 1917 р. на з'їзді Рад у Харкові Українська Республіка Рад – це початок установаження радянської влади в Україні. З 1919 р. Україна стала називатися Українською Соціалістичною Совітською Республікою (згодом Українською Радянською Соціалістичною Республікою). Було створено Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України. Керівні посади в ньому посіли представники Комуністичної партії більшовиків України, яка була складовою частиною Російської комуністичної партії (більшовиків) – РКП(б). В Україні запроваджувалися закони Російської республіки, українські радянські війська об'єднувалися з російськими в єдину Червону Армію під командуванням Москви. А у кінці 1920 р. уряди України і Росії підписали угоду про господарський і воєнний союз, тобто фактичне об'єднання двох республік. Таким чином, Україна опинилась під повним контролем Росії. Насправді це була не влада Рад, а влада російської комуністичної партії. Було проголошено політику «воєнного комунізму», але внаслідок нової економічної політики, становище в республіках трохи поліпшилося і комуністи тепер наполегливо взялися за об'єднання в єдину державу. У 1922 р. у Москві було утворено СРСР у складі Української, Російської, Білоруської та Закавказької республік. Для управління Союзом створено союзні керівні органи: Верховну Раду, уряд СРСР – Раду Народних комісарів (згодом – Раду Міністрів)... Союзні органи

влади підпорядкували собі промисловість, сільське господарство, вирішення питань внутрішнього і зовнішнього життя усіх республік. Республіканські уряди стали просто слухняними виконавцями волі компартії та союзного уряду» [7, с. 110–112; 8, с. 176–179].

В. Мисан у перших виданнях свого підручника дуже уривчасто подає події, пов'язані зі встановленням радянської влади та дає їй розпливчасту характеристику. Сам термін «більшовики» тлумачиться ним як «члени партії, які прагнули змінити життя робітників і селян на краще» [12, с. 169; 10, с. 113]. За схемою автора, події відбувалися наступним чином: «Новий більшовицький уряд оголосив про припинення війни..., передав землю селянам, проголосив про будівництво нового суспільства без рабської праці, без злиднів..., люди повірили більшовикам. В Україні існувало дві влади: Українська Центральна Рада і Рада більшовиків. Більшовики Росії направили в Україну Червону Армію. Військові дії тривали аж до кінця 1920 р. Війна завершилася перемогою більшовиків. Радянська влада була встановлена на більшій частині України» [12, с. 171; 10, с. 114].

У наступних виданнях В. Мисан, розповідаючи про більшовицький уряд у Росії, дещо змінив наголос із більшовицької лексики у соціальній сфері на ставлення комуністів до України, чого раніше у його підручнику не було: «Чи могли більшовики допустити, щоб такий благодатний край відійшов від Росії? Ні. І вони почали проти Української Народної Республіки війну» [9, с. 165; 13, с. 144]. Крім того, внаслідок нового комплектування матеріалу, автором було виокремлено параграф «Більшовики в Україні». У ньому з'явився новий ліхтарик «Українська Радянська Соціалістична Республіка», де автор намагається провести чітку межу між двадцятими і тридцятими роками ХХ ст. Двадцяті роки подаються В. Мисаном із позитивним забарвленням: «українські селяни отримали землю», «робітники брали участь в управлінні підприємствами», «мільйони дітей сіли за шкільні парти», «в Україні вперше мовою навчання стала рідна – українська». У цьому контексті подається утворення у 1922 р. СРСР: «Колишні народи

царської Росії увійшли до Союзу з надією на краще життя» [9, с. 168; 13, с. 146]. Тридцять років тлумачаться як, переважно, негативні (голодомор, репресії, знищення церковних споруд) з елементами позитиву (подолання неписьменності, обов'язкове чотирикласне навчання, зростання міського населення, звукове кіно) [9, с. 172; 13, с. 150].

Певна еволюція поглядів на радянську державність в Україні відбулася й у підручниках В. Власова, О. Данилевської. У перших виданнях цієї навчальної книги матеріал про УСРР подавався у контексті зазначеної у параграфі назви «Голод і терор»: «Від 1918 р. тривала війна більшовицької Росії проти України. Уже перші бої з більшовиками засвідчували нечувану жорстокість нової російської влади. Україна спливала кров'ю, проте наприкінці 1920 р. на Наддніпрянщині було встановлено більшовицьку владу. Згодом було створено Українську Радянську Соціалістичну Республіку у складі більшої держави – СРСР. На загарбаних українських землях більшовиків насамперед цікавив хліб». Звідки випливали основні напрями політики більшовиків: «вимагали від селян задарма віддавати врожай», «насильницьке створення колективних господарств», «організували в Україні навмисний голод», «незгодних із діями більшовиків заарештовували, висилали до Сибіру, ув'язнювали, розстрілювали», «послідовно знищували будь-який прояв українського державного самоврядування. Віднині все мала вирішувати Москва» [4, с. 232–235; 3, с. 216, 217]. У подальших виданнях підручника автори змінили дещо агресивну риторичку щодо Росії, подали деякі позитивні моменти політики більшовиків, усунули ототожнення більшовицького режиму з Росією як державою. Сам параграф, у якому викладався матеріал, дістав нейтральну назву «Встановлення більшовицької влади в Україні». Більш стриманою стала і логіка викладу матеріалу: «У грудні 1919 р. на більшій частині українських земель було встановлено радянську більшовицьку владу. Так розпочалася доба Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Наприкінці 1922 р. УРСР увійшла до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік – скорочено СРСР. У цій державі Україна перебувала до 1991 р. На

території радянської України впроваджувалися радянські порядки. Розгорнулося небачене будівництво, зазнало істотних змін сільське господарство, але не за потребами України, а відповідно до інтересів величезної радянської держави» (У виданні 2010 р. останню тезу про інтереси радянської держави було знято) [2, с. 166; 1, с. 165]. Як позитив подавалися досягнення індустріалізації (заводи-гіганти, Дніпрогес). У редакції підручника 2010 р. було додано тезу про самовіддану працю мільйонів людей, людину-трударя як героя кінофільмів, зокрема О. Довженка. Перетворення у сільському господарстві, як і у попередніх виданнях, оцінювалися негативно (створення колгоспів, примусове відбирання землі та знарядь, голодомор). Зберігалися положення про репресії та поступове знищення проявів українського державного самоврядування. Керівну роль Москви у цих процесах було замінено на роль більшовицької партії [2, с. 167–168; 1, с. 167].

Таким чином, процес українського державотворення є стрижневою сюжетною лінією сучасних шкільних підручників із пропедевтичного курсу історії. В них знайшли своє відображення усі моделі державності, які існували на той час, але більш докладно висвітлено УНР доби УЦР та радянська форма державності. У підручниках існують певні розбіжності в оцінці постаті П. Скоропадського. Значної еволюції зазнало висвітлення у підручниках радянської моделі державності від «нечувано жорсткої нової російської влади» до визнання окремих позитивних моментів в історії України радянської доби.

1. Власов В. С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – К. : Генеза, 2010. – 208 с. : іл., карти.

2. Власов В. С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – К. : Генеза, 2006. – 200 с. : іл., карти.

3. Власов В. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосв. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – К. : Генеза, 2001. – 248 с. : іл., карти.

4. Власов В. С. Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. С. Власов, О. М. Данилевська. – К. : Абрис, 1999. – 279 с. : іл.

5. Гриценко І. С. Гомін віків : навч. посібн. з історії України для 5-го кл. / І. С. Гриценко, М. М. Карабанов, А. Л. Лотоцький / під ред. М. М. Карабанова. – К. : РВЦ «Проза», 1994. – 192 с.

6. Дорошенко Д. Історія України : з малюнками для школи й родини / Д. Дорошенко : передм. та комент.: В. А. Смолія і В. М. Рички. – К. : Освіта, 1993. – 238 с. : іл.

7. Кучерук О. С. Оповідання з історії України : проб. підруч. до почат. курсу з історії України для 5 кл. серед. шк. / О. С. Кучерук ; за ред. проф. С. В. Кульчицького ; упоряд. метод. апарату: О. С. Кучерук і В. В. Єжов. – К. : Освіта, 1992. – 158 с.

8. Кучерук О. С. Оповідання з історії України : проб. підруч. до почат. курсу з історії України для 5 кл. серед. шк. / О. С. Кучерук ; за ред. проф. С. В. Кульчицького ; упоряд. метод. апарату: О. С. Кучерук і В. В. Єжов. – 2-ге вид., доп. – К. : Освіта, 1993. – 239 с. : іл.

9. Мисан В. О. Вступ до історії України: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. О. Мисан. – 3-тє вид., перероблене. – К. : Генеза, 2003. – 200 с. : іл., карти.

10. Мисан В. О. Оповідання з історії рідного краю : підруч. для 5-го кл. серед. шк. / В. О. Мисан. – К. : Генеза, 1995. – 144 с.

11. Мисан В. О. Оповідання з історії України, рідного краю: 5 клас / В. О. Мисан. – Рівне : ред. газети «Зміна», 1992. – 96 с.

12. Мисан В. О. Оповідання з історії України : підруч. для 5-го кл. серед. шк. / В. О. Мисан. – К. : Генеза, 1997. – 208 с.

13. Мисан В. О. Оповідання з історії України : підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. О. Мисан. – К. : Генеза, 2006. – 184 с. : іл., карти.

14. Зякун А. І. Навчальна література з історії кінця 80-х–90-ті рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.06. – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Алла Іванівна Зякун. – К., 2002. – 184 с.

15. Каплюк К. Автор нового підручника з історії України: Більшість рекомендацій Міністерства стосувалися іміджу Росії / К. Каплюк. – Режим доступу : <http://pravda.com.ua/articles/>